

АКЦЕНТУВАНЕ НА ОКОНЧАНИЯТА ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК⁷

Мирена Пацева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

mirena.patseva@gmail.com

Резюме: В работата се анализира акцентуването на окончанията при съществителните имена в българския език. То се разглежда в рамките на *теорията на водещата роля на главата* (Revithiadou 1999). Отчитат се и проявления, запазени от отминали исторически етапи на развитието на езика. Приема се, че в езици с лексикално акцентуване като българския морфемите имат акцентни характеристики. Основното деление е на немаркирани и маркирани. Анализът показва, че в повечето случаи окончанията са немаркирани, но могат да поемат ударението по силата на спецификациите на морфемите в позиция на глава. В ограничени случаи са маркирани, при което се променя ранжирането на ограниченията.

Ключови думи: лексикално ударение, български език, акцентуване на окончания

1. Увод

Окончанията при съществителните имена са маркери на граматическите значения на словоформите, наричани също формообразуващи афикси (Ницолова / Nitsolova 2008: 12). В българския език те са значително по-малко от другите славянски езици, в които изразяват и падежни отношения. Експонентите им в по-голямата част от случаите са натоварени с повече от една граматическа функция, в съответствие с което те се реализират с различни акцентни характеристики. В някои случаи имат различно акцентуване и в рамките на една функция. Например окончанието за ж.р. ед.ч. *-а* е неакцентувано в *сила* и акцентувано във *водà*. Един от начините да се опише различието им е да се приемат за акцентни аломорфи. В рамките на теорията на *водещата роля на главата* Ревитиаду предлага друга алтернатива. Тя приема, че и корените на думите имат вътрешно присъщи акцентни характеристики, които доминират над тези на окончанията в непроизводните думи. При производните думи деривационните суфикси поемат ролята на глава и тяхната акцентна характеристика е решаваща за акцентната реализация на окончанията (Revithiadou 1999: 94).

Целта на настоящата работа е да провери възможността за непротиворечиво описание на българския материал в рамките на цитираната теория. Хипотезата, която се проверява тук, е, че в езици с лексикално акцентуване като българския морфемите имат акцентни характеристики. Те могат да бъдат немаркирани и маркирани като акцентувани, неакцентувани, пред- или постакцентувани. Акцентните характеристики се очертават като генерализирани тенденции и съжителстват с проявления от отминали исторически етапи в развитието на езика. Тази теза има паралели в трактовка на акцентуването в праславянски, която ще очертаем накратко в следващия раздел.

2. Исторически бележки за акцентуването на окончанията в праславянски език

В хода на историята славянските езици са развили различни типологически тенденции, така че днес езиковата група се характеризира със значително акцентно разнообразие⁸: сърбохърватски и словенски имат тонален акцент; полски, чешки и македонски имат фиксирано или предвидимо уда-

⁷ Изследването е разработено в рамките на научния проект „Прозодични аспекти на българския език в съпоставителен план с други езици с лексикално акцентуване“, финансиран от ФНИ на МОН с договор № Кп-06-Н40/11 от 12.12.2019.

⁸ За най-близки до общия праславянски език се приемат литовски и латвийски (Kushnir 2019).

рение (пенултимно, начално и антепенултимно), а източнославянските езици като руски заедно с български имат свободно динамично ударение (Karović 2020). Ще набележим някои основни аспекти на праславянското акцентуване, част от които могат да се проследят в съвременното състояние на българския език и имат паралели с теорията на Ревитиаду.

Сред интерпретациите на праславянското акцентуване се очертават различни подходи на т.нар. *традиционна* (Karović), *лайденската* (Kortland) и *московската школа* (Дыбо, Николаев, Иллич-Свитыч, Зализняк и др.). Срад базисните характеристики на последната е теорията за *морфофонологичната валентност* – качество, което определя избора на акцентна парадигма. В рамките на теорията се разграничават доминантен акцент⁹ (+), който се характеризира с висока валентност, и рецесивен (-) с по-ниска валентност. Те могат да се комбинират в думите, като при форми с доминантни корени валентните характеристики на другите морфемни не са релевантни, а при рецесивни корени именно акцентните характеристики на окончанието и суфиксите определят общата акцентна форма. (Дыбо / Dybo 2000: 11). Единици с вътрешно присъщо ударение на корена или окончанието са *ортотонални*. Акцентуването при думи, които се състоят от морфемни без присъщо акцентуване, наричани *енклиномени*, е подчинено на общо „автоматично“ правило, според което иктусът (ударението) е върху първия висок тон. Обобщаващото контурно правило е иктусът да е на първата морфема с доминантна валентност¹⁰ (Дыбо / Dybo 2000: 14).

Праславянски се разглежда като език с парадигматично акцентуване. Дыбо и др. го дефинират чрез следните принципи: (1) При непроизводните основи изборът на акцентен тип се приписва традиционно (не се определя от формата и значението). (2) При производните основи определящи са акцентните типове на съставляващите ги елементи. Определени акцентни типове се генерализират в съответни категории лексика, словообразователни типове и граматически категории по силата на т. нар. *категориален* принцип на организацията на акцентната система (Дыбо и др. / Dybo et al. 1993: 8). Приема се, че пълнозначните изменяеми думи се отнасят към различни *акцентни парадигми* (АП) или *модел на акцентно поведение*. Щанг реконструира три АП в именната област на праславянския език, които традиционно се отбелязват с а., б., с. (Vermeer 1998). Дыбо, Николаев и др. следват и разработват разделението. АП а. се приема за основна или прототиптна при непроизводните единици. Тя е с фиксирано или неподвижно ударение на корена. Нейни аналози в съвременния език са форми като *крáва*, *крáвата*, *крáви*, *крáвите*. При АП б. ударението е на последната сричка на корена или на първата сричка на окончанието с изключение на вокативните форми например: *женà*, *женàта*, *женè*, *женèте*, но *жèно*. При АП с. ударението е мобилно¹¹ като при *слòво*, *слòвото*, но *слòвà*, *слòвàта*. При производните форми ударението зависи от АП или от прозодичните характеристики на корена, афиксите и окончанията (Karović 2020: 4).

Може да обобщим, че в парадигматичната акцентна система ударението зависи от характеристиките на всички морфемни. То е съществен въпрос не само в прозодията, но и за словообразуването и формообразуването, върху което ще се фокусираме.

3. Теоретична рамка на настоящото изследване

Настоящото изследване се основава на идеята, че в съвременното българско акцентуване могат да се открият белези от минали етапи като свободен тип ударение, акцентно маркиране на морфемите и случаи на акцентна мобилност. Не се е съхранила фонологично значимата дължина на

⁹ Доминантни могат да бъдат всички морфемни, но характеристиките на афиксите и окончанията се реализират при рецесивни корени.

¹⁰ Прилагат се следните правила: 1. При поредица доминантни морфемни иктусът пада на първата: *stár(+)-ьс(+)-ь(+); 2. При поредица рецесивни морфемни иктусът е на първата: *lěp(-)-ost(-)-ь(-); 3. При поредица с една доминантна морфема иктусът пада на нея: *glád(+)-ьк(-)-о(-)-мь(-); 4. При няколко доминантни морфемни иктусът е на първата: *měd(+)-ьп(-)-ic(+)-a(+); 5. При поредица доминантни морфемни, разделени от рецесивни, иктусът е на първата доминантна *žěp(+)-ьstv(+)-ьп(-)-ost(-)-ь(-)-jǫ(+). (Дыбо 2000: 13 – 14)

¹¹ При тип с. началният циркумфлекс се премества на първата сричка в прозодичната дума – на проклитика – явление, известно като правило на Василев – Долобок, което има единични проявления и в българския език, напр. *òтръки*.

гласната. Системата на акцентните парадигми и общото правило на иктуса върху първия висок тон не могат да се проследят днес най-малкото поради отмирането на праславянските тонални акценти и генерализирането на акцентни типове. За теоретична рамка на анализа се приема теорията за *водещата роля на главата* на Ревитиаду, основана на взаимодействието между фонология и морфология. В нея акцентните спецификации на морфемите взаимодействат с метрични изисквания (default stress) (Revithiadou 1999). Основна разлика от изложените постановки на московската акцентология е, че организацията се изгражда не с правила, а с ранжиране на нарушаеми констрейнти в рамките на *теорията на оптималността* (ОТ). Друга съществена разлика е, че отношенията между акцентните спецификации на морфемите се регулират на основата на *водещата роля на морфологичната глава* – основен констрейнт в теорията, означаван като HeadFaith. При непроезводните думи морфологична глава е коренът, а при производните – деривационните суфикси. В зависимост от техните характеристики се определят и акцентните вариации на окончанията. Това описание се приема за по-икономично, защото избягва комплексната система на акцентни аломорфи при окончанията. За корените се приема, че също могат да са немаркирани – да нямат метрични характеристики, да носят лексикално ударение или да изместват акцентуването извън своята област (Revithiadou 1999: 94).

Хипотезите на настоящото изследване са: (1) Окончанията (както и другите морфемии) имат присъщи акцентни характеристики, които могат да варират в различните им граматически функции. Те са основно два класа: акцентно немаркирани и маркирани, като последните могат да бъдат неакцентувани и акцентувани. (2) Отношенията между тях се регулират от йерархичната зависимост, изразена от Ревитиаду като *вярност към акцентната характеристика на главата* (HeadFaith). Тя означава, че в случаи на конкуренция между акцентните спецификации на морфемите „побеждава“ тази, която изпълнява функция на глава. Това предположение означава, че акцентно маркираните окончания могат да реализират характеристиките си само в съчетание с немаркирани корени или основи.

Сходен е подходът на Донер в рамките на *дистрибутивната морфология*. Авторката твърди, че корените или деривационните суфикси контролират акцентуването при имената. Тя разглежда формообразуващите суфикси като прозодични *аджункти* или *ф-морфемии*. Те не изпълняват ролята на глава и могат да се включат в акцентната област само ако контролиращите морфемии го позволят (Doner 2015).

4. Преглед на акцентуването на окончанията в българския език

Окончанията в българския език са само за род, множествено число, бройна форма и звателна форма. Прегледът им не претендира за пълна изчерпателност, а цели очертаване на водещи тенденции. Той започва с най-широко представените експоненти на повече граматични функции.

-а

В рамките на ж.р. ед.ч. в повечето случаи окончанието *-а* е неакцентувано както при двусрични единици като *сила*, така и при многосрични като *пеперуда*. То е акцентувано при около 15% от двусричните имена като *жена*¹² (включително при турски заемки като *чалма*), 8% от трисричните – *свобода*, и 4% от четириричните като *височина* (Пацева / Patseva 2012). Поведението на *-а* във формативи¹³ е различно. При най-широко използвания *-ка* (над 2000 единици) то най-често е неакцентувано. Формативът се прибавя след агентивни, деятелни и атрибутивни суфикси, без да влияе на ударението (*лекарка*, *шивачка*, *веселячка*). Окончанието е акцентувано в ограничен брой имена на лица, образувани с *-ец/-ка*: *бежанец* – *бежанка*. При абстрактни съществителни, образувани с постацентуваните *-от(а)* и *-ин(а)*, окончанието поема ударението в *топлота* и *добриня* с изключение на *истина* и др., а също и при деминутивни деривати от абстрактни имена на *-ин(а)* – *добринка*.

¹² По данни на Б. Цонев думите със „старо“ акцентуване са 125 (сред които редица единици са изместили ударението си наляво в съвременния език: *зѝма*, *ску̀ла*, *стру̀на*, *тѝца* (Цонев / Tsonev 1984: 361).

¹³ Терминът се използва за означаване на съчетание на деривационен суфикс и окончание.

В рамките на формата *-ба* окончанието *-а* е предимно неакцентувано в съчетание с акцентувани основи: *излòжа – излòжба*, но може и да поема ударението (*творя̀ – творба̀, мо̀ля – молба̀*). Не е акцентувано в разширения вариант на суфикса *-итба* (*беритба*).

При м.р. *-а* се среща в ограничени случаи със и без ударение: *войво̀да, ба̀ща, слуга̀*, някои от които са турски заемки (*на̀ша, ага̀*). Като окончание на думи от общ род е предимно неакцентувано (*роднѝна, предтѐча*) с изключение на *фука̀ра* (Ницолова / Nitsolova 2008: 57). При м.р. мн.ч. акцентуваните случаи са само четири (*кра̀ка, ро̀га, господа̀ и номер̀а*). Като окончание за бройна форма *-а* е винаги неакцентувано (*два хля̀ба*).

В ср.р. мн.ч. при имена на *-о* (и отделни думи на *-е* като *слъ̀нце – слъ̀нц̀а*) *-а* е акцентувано при непроизводните и при някои производни: *ста̀до – ста̀да; оглѐдало – оглѐдал̀а*.

-я

При ж.р. ед.ч. *-я* може да е неакцентувано (*ста̀я*) и акцентувано (*земя̀*). В рамките на формата *-ия* не се акцентува (*мелòдия*). При м.р. ед.ч. е акцентувано само при *съдѝя*, а във формативите *-джия/-чия* – никога (*боя̀джия, майта̀нчия*). Неакцентувано е и като окончание за бройна форма (*два бр̀дя*). В ср. р. мн.ч. също е неакцентувано при имена, образувани със суфиксите *-ие* и *-не*, като *услòвия* и *ч̀тения*. Ограничен брой събирателни форми са с акцентувано *-я* (*ло̀зя, нив̀я*).

-о

Според Б. Цонев при ср.р. ед.ч. окончанието *-о* е акцентувано (*дър̀во*) в 42 случая¹⁴ (Цонев / Tsonev 1984: 362) и неакцентувано (*ста̀до*). Акцентните варианти са приблизително равностойно представени при непроизводните единици, като при някои ударението е изместено напред (*б̀лато*), а други имат дублетни форми (*вино, място*). В рамките на *-ство* окончанието е неакцентувано (при стоици имена като *ра̀венство*) с ограничен брой изключения, образувани от *-ество* и едносрични основи с комплексна кода като *обществò*. И двата варианта на акцентуване се срещат в рамките на *-ло* (*ж̀ילו, лег̀ло*) и *-иво* (*плетивò, огнѝво*), а при *-ило* окончанието е предимно неакцентувано (*маст̀ило*).

Като окончание за звателна форма *-о* е маркирано като неакцентувано без изключения и при ж.р., и при м.р. (след *к, х, ж, ч, ш, ц, -ин*): *ж̀ено, м̀ъжо, б̀лгарино*.

-о е неакцентуван завършек на хипокористики и звателни форми при м.р. (*Кòльо, Св̀етльо*), ж.р. (*з̀ельо*) и при формата *-льо* (*лѝгльо*).

-е¹⁵

В ср.р. ед.ч. при непроизводните единици е и акцентувано (*неб̀е*), и неакцентувано (*цв̀ете*). Б. Цонев представя 13 непроизводни имена с акцентувано окончание, пет със суфикса *-не* (*бран̀е, пран̀е, клан̀е, мран̀е, спан̀е*) и още четири с деминутивни суфикси: *ко̀зл̀е, бич̀е, кòнче, гър̀че* (Цонев / Tsonev 1984: 362). Единици са имената от общ род на *-е* (*ата̀ше*). В рамките на формата *-ие* окончанието е неакцентувано като при *услòвие* (с изключение на *питѝе, досѝе*). При *-не* също е неакцентувано (*хòдене, т̀ичане*) с изключение на споменатите вече немногочислени случаи, при които кореновата гласна на неакцентуваните основи изпада в аорист (*дер̀а – драх – дра̀н̀е*).

Пет едносрични съществителни от м.р. имат акцентувано окончание *-е* в мн.ч.: *м̀ъж̀е, кон̀е, цар̀е, крал̀е, княз̀е*.

Като звателна форма *-е* е неакцентувано и в м.р. (*дòкторе*), и в ж.р. (*П̀ене*). В рамките на деминутивни суфикси като *-енце* окончанието не носи ударение за разлика от наставките *-е, -ле, -че* в състава на основата като при *ключ̀е, братл̀е*¹⁶ (Радева / Radeva 2007).

¹⁴ Сред тях има променени форми като *небò* и неактуални единици в съвременния език като *окно̀*.

¹⁵ Приемаме разглеждането на *-е, -че, -ле* при деминутивите като наставки (Радева / Radeva 2007: 149 – 150).

¹⁶ Според Кръстев / Krastev 1976 *-ле* е обособен по аналогия с групата на непроизводния суфикс *-ел*: *пет̀ел – петл̀е*.

-и

При осем съществителни имена от м.р. ед.ч., които означават месеци, *-и* е неакцентувано (*яну̀ари*). При имена от чужд произход може да е със или без ударение (*таксѝ, кивѝ*). При тях то не се заменя в мн.ч. и се възприема като част от основата. В м.р. мн.ч. *-и* е немаркирано и най-често се добавя, без да влияе на акцентуването при многосричните и отделни едносрични имена (*телефо̀ни, го̀сти*). Изключение правят ограничен брой едносрични съществителни (*лъчѝ, бацѝ, жрецѝ, рабѝ* – архаична форма наред с *робѝ*). При неголяма група имена, образувани с акцентуван вариант на *-еи, -и* поема ударението след изпадане на гласната *е* от последната сричка: *конѐи – концѝ, плувѐи – плувѝ, щурѐи – щурцѝ*¹⁷. Аналогични са случаите и при други съществителни с непостоянни гласни *-е-, -и-* под ударение: *бодѐл – бодлѝ; котѐл – котлѝ, козѐл – козлѝ; овѐн – овнѝ, орѐл – орлѝ, петѐл – петлѝ* (ГСБКЕ / GSBKE1982: 168). Окончанието поема ударението и при изпадане на неакцентувано *-ъ-* в последната сричка: *мо̀мък – момцѝ*.

При ж.р. мн.ч. *-и* заменя окончанията *-а, -я*, без да променя акцентната характеристика на корена или основата (*къща̀ – къщѝ, трева̀ – тревѝ*) или се добавя след единица на съгласен звук (*възмо̀жности*). В единични случаи *-и* се наблюдава и при ср.р. мн.ч. също като немаркирано окончание, което следва акцентуването на основата: *око̀ – очѝ, животно̀ – животнѝ*.

-у и *-ю* се срещат в единични имена от чужд произход (*кенгу̀ру, меню̀*).

-ю е и неакцентувано окончание за звателна форма на имена от м.р., образувани със суфиксите *-тел* и *-ар*, като *прия̀телю, другя̀рю*.

*-(е)та*¹⁸ е немаркирано окончание за мн.ч. при имена от ср.р., които завършват на *-е*: *морѐта, момѝчета*.

-ове/-еве/-ъове е окончание за мн.ч. при около 1000 едносрични съществителни от м.р. (и две двусрични: *цѐнтър – центрове, вѝтър – ветровѐ*) с вариант *-еве* при финално *-ѝ* (*бой – боевѐ, но чайове*) и *-ъове* след исторически мек звук (*огньо̀ве, зѐтъове*). В общия случай окончанието е немаркирано и се добавя без ударение при над 900 имена като *хля̀б – хля̀бове*. Тилков и Бояджиев (Тилков, Бояджиев / Tilkov, Boyadzhiev 1978: 17 – 21) представят 43 случая на акцентен преход при членуване и мн.ч. като *дѝжд – дѝждѝт – дѝждовѐ* и още 53 случая с преход при членуване и двойко или нестабилно акцентуване в мн.ч.¹⁹ – общо под 10% от едносричните имена от м.р.

-ища е неакцентувано окончание за м.р. мн.ч. при *съ̀нища, пъ̀тища, кра̀ища, къ̀рища*. Основата е неакцентувана в членуваната форма само при *съ̀нят*.

-енѝ и *-есѝ* са акцентувани окончания за мн.ч. при ограничен брой съществителни от ср.р, завършващи на *-е*: *именѝ, племенѝ, стрепенѝ, чудеса̀, небеса̀* (<10).

-овци е немаркирано и неакцентувано окончание за мн.ч. при непроеводни съществителни от м.р. на *-о* (*чѝчовци*), а също и при производни имена, образувани със суфиксите *-чо, -льо, -ко*: *глу̀пчовци, лѝгльовци, непослу̀шковци*. Не предизвиква изместване на ударението.

В Таблица 1. са представени окончанията; функцията им за число (ед. и мн.); форми (бр., зв.); род (м., ж., ср.); вид основа, към която се добавят – непроеводна (непр.) или производна (пр.) в рамките на форматив; примери; приблизителен брой²⁰ и акцентна реализация, означена с (+) или (–), която не съответства задължително на акцентната характеристика на морфемата²¹.

¹⁷ Това се случва при *хитрѐи – хитрецѝ* и без изпадане на *-е-*.

¹⁸ Окончанието се разглежда в два варианта *-ета, -та* и се използва след наставки *-е, -ле, -че* и в някои случаи след *-не* и *-ие* (*питеѝта, досиѝта*) (Ницолова / Nitsolova 2008: 56, 71).

¹⁹ Възможни причини за акцентните преходи са обсъждани от Стаменов / Stamenov (2015).

²⁰ Цифрите представляват закръглен брой на основни форми по *Обратния речник на българския език* (2011) и специализирани разработки (Цонев / Tsonev 1984; Тилков, Бояджиев / Tilkov, Boyadzhiev 1978; Пацева / Patseva 2012). Формите при мн.ч., бр.ф, зв.ф. и деминутивите се отбелязват като отворено множество (отв. множ.) или ограничен брой (огр.).

²¹ Тя може да е резултат на акцентна спецификация на корена или на деривационния суфикс, които имат доминантна позиция, например при *светлинѝ*.

Таблица 1. Акцентна реализация на окончанията

Окончания	Число/форма	Род	Непр./ пр. формативи	Примери	Приблизителен брой	с/без ударение
-а	ед.ч. демин.	ж.	непр.	<i>кра̀ва / жена̀</i>	750/125	-/+
			-ка	<i>пѐчка, билка̀рка / бежанка̀ / топлица̀</i>	2000/<10/<10	-/+
			-(ит)ба	<i>изло̀жба, беритба̀ / творба̀</i>	14/6	-/+
			-(н)ица, -лка, -щина	<i>бо̀лница, цари́ца, седалка, сбирщина</i>	>200	-
			-ота:	<i>топлота̀</i>	30	+
			-ина:	<i>добрин̀а / ваксина̀ / истина̀</i>	50/20/10	+/-
			-чица, -ичка	<i>солчи́ца, ма̀сичка</i>	отв. множ.	-
		м. м.	непр.	<i>баца̀, войво̀да</i>	огр.	+
			-ага	<i>мъжа̀га</i>	огр.	-
	мн.ч.	ср.	непр., пр.	<i>ста̀да / ка̀чества / мастила̀</i>	огр.	+/-
	м.	непр., пр.	<i>госпо̀да, номер̀а</i>	2	+	
бр.ф.	м.	непр., пр.	<i>хля̀ба</i>	отв. множ.	-	
-я	ед. ч.	ж.	непр.	<i>ста̀я / земя̀</i>	огр.	-/+
			-(от)ия, -ация, -ля	<i>бродѐрия, мотива̀ция, лошотия̀, чакалня̀</i>	>1000	-
			-(к)и́ня	<i>боги́ня, плувкина̀</i>	~40	-
		м.	непр.	<i>съди́я (изкл.)</i>	1	+
			-джия/-чия	<i>бояджия̀, майтапчия̀</i>	~130	-
	мн. ч.	ж., ср.	непр.	<i>цветя̀, нивя̀, поля̀ (събир.)</i>	огр.	+
бр.ф.	м.	непр., пр.	<i>бро̀я, ча̀я</i>	огр.	-	
-о	ед. ч.	ср.	непр.	<i>бла̀то/ бю̀рд</i>	<100	+/-
			-ство	<i>ра̀венство / обществò</i>	~900/ <10	-/+
			-(и)ло	<i>греблò, ра̀ло / мастило̀</i>	13/10/140	+/-
			-иво	<i>плетѝвò</i>	огр.	+
		м.	-чо, -льо, -ко	<i>глупчо̀, лѝгльо, непослушко̀</i>	отв. множ.	-
	зв.ф.	ж.	непр., пр.	<i>жѐно</i>	отв. множ.	-
-е	ед.	ср.	непр.	<i>детè / бѐбе</i>	~30/40	+/-
			-ие, -ние	<i>довѐрие, значèние</i>	~750	-
			-не	<i>ходенѐ / спанè</i>	~155/<10	-/+
	димин.	ср.	-енце	<i>момченцѐ</i>	отв. множ.	-
	димин.	м.	-це	<i>огледа̀лце / селцѐ</i>	отв. множ.	-/+
		м.	-ище	<i>игрищѐ / мъжищѐ (аугм.)</i>	>120	-
	мн. ч.	м.	непр.	<i>мъжѐ, конè, царè, кралè, князè</i>	5	+
			ж.	<i>ръцѐ, нозè</i>	2	+
	зв.ф.	м.	непр., пр.	<i>господи́не</i>	отв.множ.	-
ж.			<i>Пѐне</i>	отв. множ.	-	
-и	ед. ч.	м.	непр.	<i>яну̀ари (месеци)</i>	8	-
		ср.	непр.	<i>таксѝ / кивѝ</i>	<10	+/-
	мн. ч.	м.	непр., пр.	<i>телефо̀ни, фѝлми / жрецѝ / певцѝ</i>	отв. множ. / огр.	-/+
			ж.	непр., пр.	<i>сѝли / женѝ</i>	750/130
	ср.	непр., пр.	<i>живòтни / очè</i>	<10/<10	-/+	

-у	ед. ч.	ср.	непр.	кѐнгуру / бижу̀	<10	-/+
-ю	ед. ч.	ср.	непр.	меню̀ / вѐрую	<10	+/-
	зв.ф.	м.	пр.	прия̀телю	отв. множ.	-
-ьо	зв.ф.	м., ж.	непр.	Кòльо / зѐмьo	отв. множ.	-
-ове	мн. ч.	м.	непр.	хля̀бoвe / грехoвѐ / воловe	~900/~50/<50	-/-/+
-овци	мн. ч.	м.	непр., пр.	чѝчoвци / глупчoвци / лѝгльoвци	<10/<10/<10	-
-ища	мн. ч.	м.	непр.	пѣ̀тища	4	-
-та	мн. ч.	ср.	непр., пр.	морѐ̀та, пранѐ̀та, момчѐ̀та	>100	-
-ена	мн. ч.	ср.	непр.	именà̀	<10	+
-еса	мн. ч.	ср.	непр.	чудесà̀	<10	+

5. Обсъждане на резултатите

Количественото представяне на формите с неакцентувани окончания значително превъзхожда това на акцентуваните. Първите наброяват над 8000 форми, осем отворени множества (за които няма данни в ОРБЕ / ORBE 2011) и две групи с ограничени случаи. Акцентувани окончания се наблюдават при около 600 форми, едно отворено множество и четири ограничени случая.

Следва да разграничим формите, при които акцентуването на окончанията е резултат на тяхната собствена акцентна характеристика, от тези, при които го налагат други доминантни морфемни – корени и деривационни суфикси в позиция на глава. Последните могат да изместят ударението от своята област (третия тип корени в класификацията на Ревитиаду) или са постацентувани като *-от(à)* в *добротà*.

При най-многочислените групи имена ударението се поема от морфологичната глава, а окончанието не носи ударение. Например *-а* при ж.р. ед.ч. не носи ударение в преобладаващата част от имената. В ж.р. мн.ч. броят на формите с неакцентувано окончание се увеличава значително с включването на завършващите на съгласен звук. При м.р. мн.ч. *-и* е акцентувано само в 33 случая при акцентуван суфикс *-ѐц* (*плувѐц – плувцѝ*). Окончанието *-ове* при едносричните имена поема ударението в около 5% от случаите (по данни на Цонев / Tsonev 1984, Тилков, Бояджиев / Tilkov, Boyadzhiev 1978). Неакцентувани са и други окончания като *-овци* за мн.ч при м.р. и *-та* при ср.р.

Тенденцията за реализиране на окончанията по-често без ударение се наблюдава и в други славянски езици като сръбски (Simonović, Arsenijević 2017). В терминологията на *страталната* ОТ инфлекционните суфикси са немаркирани „вншни“ единици и се отнасят към нивото на думата (Kirarsky 2010). Те взаимодействат по-слабо с акцентните характеристики на основата и само в отделни случаи като при ортоналните вокативи могат да доведат до начално ударение (*главà – гла̀во*).

Когато доминиращите морфемни са неакцентувани или немаркирани, под действието на констрейнта за *вярност към главата* HeadFaith (Revithiadou 1999: 53) окончанието може да поеме ударението, без да е маркирано като акцентувано. Такова е акцентуването при ж.р. ед.ч. с ултимно ударение, наричано „старо“ от Б. Цонев, като при *водà, свободà*, които са около 320 общо. Акцентната характеристика на корена при тях е от типа, който не приема акцентуване на своята област. В терминологията на Ревитиаду той представлява *екстраметрична област*, при която доминира констрейнтът *Domain, забраняващ акцентуване в областта. Той е в сила и при група едносрични думи от мъжки род като *дъжд – дъждoвѐ* (под 10% в цялата група едносрични думи от м.р.).

Маркирани като неакцентувани са окончанията за бройна форма *-а, -я* и за звателни форми *-е, -о, -ю, -ьо*. В комбинация с тях основите поемат ударението: *женà – жѐно*. Окончанията за бройна форма се прибавят, без да влияят на акцентуването на основата при многосричните съществителни: *два прозòреца, два нагрѐвателя*. Същото се случва при едносричните съществителни от м.р. с акцентувана основа: *два хля̀ба*. При едносричните съществителни от м.р. с неакцентувана основа, които прехвърлят ударението на членната морфема и в по-малко случаи на окончанието за мн.ч., картината е по-пъстра. При тях има няколко групи имена, които не образуват бройна форма. Такива са назоваващите лица (*мъж, кум, враг, грък*); абстрактните съществителни (*бит, глад, гнет, смях, дълг, труд, мир, страх, глъч*); явления (*дъжд, сняг, хлад, мраз*); действия и състояния (*бяг, бяс*) и

материи, вещества или състояния на веществата (*дреб, цвек, лед, мед*). Извън тях другите едносрични съществителни от м.р. с неакцентувана основа образуват бройни форми като *два часа, три дена* (около 75). Следва да приемем, че при тях характеристиката на окончанието в бройна форма е доминираща по отношение на тази на основата. Това се отнася и за окончанието на звателните форми при *женà – жèно*. В тези случаи констрейнтът HeadFaith, който изисква вяръност към акцентуването на главата на конструкцията, не е в сила. Прави впечатление, че и двете форми произхождат от отдалечени исторически периоди на езика и имат сравнително ограничени функции в съвременната реч. Освен това звателните форми на *-o* при ж.р. отдавна се избягват, заменени с основни или хипокористики, а през последните години се разколебават и тези при м.р. Бройната форма като приемник на двойственото число, което изчезва с разпадане на падежната система в периода 13. – 15. век, е стеснила областта си само до съществителни от м.р., означаващи нелица. Може да приемем, че констрейнтът HeadFaith е водещ при генерализираните акцентни процеси, които се вписват в т.нар. категориален принцип на организацията на акцентната система (Дыбо / Dybo 2000), но при отделни граматически категории и форми той се подчинява на верността към акцентната характеристика на морфемите, което е изразено с ранжирането Faith > HeadFaith.

Окончанията, маркирани като акцентувани, често се съхраняват в немногочислени групи (под 10). Например само пет имена от м.р. и две от ж.р. завършват на акцентувано *-e* в мн.ч. като *мъжè, ръцè, нозè*. На акцентувано *-я* завършва едно-единствено съществително от м.р. в ед.ч. – *съдия*, и няколко събирателни форми като *поля*. Съпоставим е и броят на имената от ср.р, които в мн.ч. окончават на *-еса, -ена* (*небеса, имена*). По данни на Б. Цонев общо 63 двусрични имена от ср.р. ед.ч. завършват на акцентувано *-e* или *-o*²², (Цонев / Tsonev 1984: 362). Непроизводните могат да се интерпретират като образувани с неакцентувани корени, а при производните определяща е характеристиката на суфиксите или метрични изисквания. Б. Цонев изброява около 40 двусрични имена на акцентувано *-o*, сред които има и дублети като *вино* (Цонев / Tsonev 1984: 364). Сред тях се оформя група на *-ло* с ултимно и пенултимно ударение (*греблò, шило*). Дыбо и др. интерпретират формата като приемник на праславянския доминантен суфикс **-dlo*, при който всички производни са били с неподвижна окситонна акцентна парадигма (*ждрелò*). Авторите приемат пенултимните форми като *гърло* за проява на съвременна *баритонеза* (акцентуване на основата във всички словоформи), която съжителства с диалектна *окситонеза* (неподвижно акцентуване на окончанието), възхождаща към славянския архетип. Тезата на изследователите е, че в съвременните славянски езици обикновено има една продуктивна тенденция при промяната на акцентните форми (Дыбо и др. / Dybo et al. 1993: 92), но по пътя на установяването ѝ неизбежно съжителстват паралелни модели.

Единственото регулярно окончание, маркирано като акцентувано, е *-a* за мн.ч. ср.р. То поема ударението и при единици с начално акцентуване като *ста̀до – ста̀дà*²³. Може да приемем, че акцентуваното окончание за мн.ч. е израз за цитираната генерализация на архетипна форма. То също се описва с ранжирането Faith > HeadFaith, което в рамките на *страталната* OT е възможно, доколкото отделните нива (страти) допускат собствено ранжиране на констрейнтите (Kiparsky 2015).

6. Обобщение и заключение

На базата на представения преглед може да обобщим, че българският език е съхранил свободното (разноместно) ударение, което възхожда към праславянското акцентуване. Отзвук от акцентните му парадигми може да се проследи в различното съотношение при имената: неизменните акцентни парадигми а. и в. са представени в съвременния материал в около 90%. За мобилната парадигма с. остава значително по-малък дял, но с честа употреба и тя определя общия тип (Цонев / Tsonev 1984: 357).

²² Сред тях повечето са непроизводни, но някои са образувани с *-ло* и *-не* като *седлò* и *спанè*.

²³ Приемаме, че немаркираното окончание *-o* в *ста̀до* се свързва с немаркирана основа, която получава начално ударение в ед.ч. по силата на метрична тенденция за изравняване на хорейната стъпка с лявата граница на думата, формулирана като *основен акцентен принцип* (Basic Accentual Principle BAP Kiparsky 2010).

Анализът показва, че в повечето случаи окончанията са немаркирани в акцентно отношение. „Старото“ им акцентуване се наблюдава в ограничени случаи, като по-често е в зависимост от спецификациите на морфемите в позиция на глава – корените при непроизводните думи и деривационните суфикси при производните. Маркирани като акцентувани са отделни форми и едно регулярно окончание *-a* при множествено число на среден род. Маркирани като неакцентувани са окончанията за бройна и звателна форма.

Може да приемем, че зависимият статут и преобладаващата реализация без ударение на окончанията намира израз в стабилизирането на акцентуването върху некрайна сричка (Кочев / Kochev 1993: 286). Редуцирането на формите и функцията на окончанията, както и на акцентната им изявеност е исторически свързано с отмирането на падежната система при съществителните имена и активизирането на аналитичните тенденции в езика. По думите на Едуард Сапир езикът се движи във времето по свое собствено течение – *дрифт*. При него влиянието на фонетичните промени се простира далеч отвъд сферата на фонетиката и нахлува в морфологията. Дрифт, който започва като фонетична промяна, с течение на времето може да доведе до дълбоки структурни изменения: тенденцията на изместване на ударението напред може да промени типа на езика, като редуцира крайните му срички до нула и актуализира все повече аналитични тенденции (както се е случило в английската езикова история). Сапир твърди, че редуцирането на крайните срички и изчезването на слабите окончания е ритмично следствие от силното германско ударение върху началната сричка (Sapir 1921: 84). В българския език няма доминиране на начално акцентуване, но се наблюдава изместване наляво и генерализиране на акцентните характеристики в определени категории лексика, словообразователни типове и граматически категории в съответствие с цитирания категориален принцип на организацията на акцентната система.

Цитирана литература / References

- ГСБКЕ 1982: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 1. Фонетика*. София: Издателство на БАН. (GSBKE 1982: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 1. Fonetika*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Дыбо 2000: Дыбо В. *Морфологизованные парадигматические акцентные системы: Типология и генезис*. Том I. Москва: Языки русской культуры. (Dybo 2000: Dybo, V. *Morfonologizovannnye paradigmaticheskie aktsentnye sistemy: Tipologija i genesis*. Tom I. Moskva: Yazyki russkoy kul'tury.)
- Дыбо и др. 1993: Дыбо В., Г. Замятина, С. Николаев. *Основы славянской акцентологии*. Москва: Наука. (Dybo et al. 1993: Dybo, V., G Zamyatina, S. Nikolaev. *Osnovy slavyanskoj aktsentologii*. Moskva: Nauka.)
- Кочев 1993: Кочев, Ив. Тенденция към стабилизиране на ударението върху постоянна некрайна сричка на думата в българския език. – В: *Проблеми на българския език в Македония*, София: Македонски научен институт, с. 281 – 291 (Kochev 1993: *Tendentsiya kam stabilizirane na udarenieto varhu postoyanna nekrayna srichka na dumata v balgarskiya ezik*. – V: *Problemi na balgarskiya ezik v Makedoniya*, Sofiya: Makedonski nauchen institut, pp. 281 – 291.)
- Кръстев 1976: Кръстев, Б. *Умалителността в българския език*. София: Народна просвета. (Krastev 1976: Krastev, B. *Umalitelnostta v balgarskiya ezik*. Sofiya: Narodna prosveta.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. *Морфология*. УИ „Св. Кл. Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*, UI “Sv. Kliment Ohridski”.)
- ОРБЕ 2011: *Обратен речник на българския език*. БАН, ИБЕ. София: Изток – Запад. (ORBE 2011: *Obraten rechnik na balgarskiya ezik*. BAN, IBE. Sofia: Iztok – Zapad.)
- Пацева 2012: Пацева, М. *Словното ударение в българския език, изучаван като чужд*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Patseva 2012: Patseva, M. *Slovnoto udarenie v balgarskiya ezik, izuchavan kato chuzhd*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Радева 2007: Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Radeva 2007: Radeva, V. *V sveta na dumite. Struktura i znachenie na proizvodnite dumy*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Стаменов 2015: Стаменов Хр. Акцентни варианти при едносрични членувани съществителни имена от мъжки род. – *Българска реч*, № 4, с. 49 – 61 (Stamenov 2015: Stamenov, H. *Aktsentni varianti pri jednosrichni chlenuvani sastestvitelni ot mazhki rod*. – *Balgarska rech*, № 4, pp. 49 – 61.)
- Тилков, Бояджиев 1978: Тилков, Д., Т. Бояджиев. *Ударението в българския книжовен език*. София: Народна просвета. (Tilkov, Boyadzhiev 1978: Tilkov, D., T. Boyadzhiev. *Udarenieto v balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Narodna prosveta.)

- Цонев 1984: Цонев, Б. Преглед на българските говори. Разпределение според ударението. *История на българския език*. Том 1. София: Наука и изкуство, с. 350 – 408. (Tsonev 1984: Tsonev, B. Pregled na balgarskite govori. Razpredelenie spored udarenieto. *Istoriya na balgarskiya ezik*. T.1. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 350 – 408.)
- Doner 2017: Doner, J. Spanish stress and lexical accent across syntactic categories. – In: *Probus* Vol 29: 2, pp. 233–285 <<https://www.degruyter.com/view/journals/prbs/29/2>> [18.12.2020]
- Kapovic 2020: Kapovic, M. Slavic accentology. – In: *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. (Eds.) M. Greenberg, A. Lenore et. al. <<https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-slavic-languages-and-linguistics-online>> [2.12.2020]
- Kiparsky 2010: Kiparsky, P. Compositional vs. Paradigmatic Approaches to Accent and Ablaut. – In: Jamison, S. et al. (eds.) *Proceedings of the 21st Annual UCLA Indo-European Conference*, Bremen: Hempen.
- Kiparsky 2015: Kiparsky, P. Stratal OT: A synopsis and FAQs. In Yuchau E. Hsiao and Lian-Hee Wee (eds.) *Capturing Phonological Shades*. Cambridge Scholars Publishing, pp. 2 –45.
- Kushnir 2019: Kushnir Y. *Prosodic Patterns in Lithuanian Morphology* Dissertation zur Erlangung des akad. Grades Doctor philosophie <<http://yuriykushnir.com>> [23.12.2020]
- Revithiadou 1999: Revithiadou, A. *Headmost Accent Wins*. The Hague: Holland Academic Graphics.
- Sapir 1921: Sapir, E. *Language. An introduction to the study of speech*. New york: Harcourt, Brace.
- Simonović, Arsenijević 2017: Simonović, M., B. Arsenijević. Syntax predicts prosody: Multi-purpose morphemes in Serbo-Croatian. In F. Marušič, P. Mišmaš, R. Žaucer (eds.). *Advances in formal Slavic linguistics 2017*, pp. 277 – 304. Berlin: Language Science Press.
- Vermeer 1998: Vermeer, W. Christian Stang’s revolution in Slavic accentology. In J.I. Bjørnflaten, G. et al. (eds.), *The Olaf Broch Symposium. A Centenary of Slavic Studies*. Oslo: Det Norske Viden-skapsakademi, pp. 240 – 254.

ACCENTUATION OF INFLECTIONAL SUFFIXES IN NOUNS IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Mirena Patseva

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

mirena.patseva@gmail.com

Abstract: The paper analyzes the accentuation of inflectional suffixes in nouns in Bulgarian language. It is considered in the framework of the Headmost theory of Revitiadu (1999), taking into account also cases preserved from historical stages of language development. It is assumed that in languages with lexical accentuation, such as Bulgarian, morphemes have accent characteristics as unmarked and marked. The analysis shows that the inflectional suffixes are primarily unmarked, and their accentual behavior is controlled by the specifications of the morphemes in the head position. In limited cases, they are marked, which changes the ranking of the constraints.

Key words: *lexical stress, Bulgarian language, accentuation of inflectional suffixes*

Mirena Patseva
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15, Tzar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia
Bulgaria